

TASAVVUFÎ TECRÜBELERİN MAHREMİYETİ MESELESİ

Halil İbrahim ŞİMŞEK *

Özet: Mutasavvıflar tarafından kendi manevi hayatlarında yaşadıkları tasavvufî tecrübeler ve bunların neticesinde ortaya çıkan keşif ve müşahedelerin mahremiyeti konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Genellikle meydana gelen tartışmalar; sözü edilen kişisel tecrübelerin mürid ile onun mürşidi dışında üçüncü şahısların yanında açıklanması veya yazılı ortamlara aktarılmasının doğru olup olmadığı konuları etrafında gelişmiştir. Bu mesele hakkında üç açıdan sorun görünmektedir: Birincisi; kişilerin manevi hayatlarındaki tecrübeleri ifade etmek mümkün müdür? İkincisi; mümkün olsa bile bunları açıkça ifade etmek doğru mudur? Üçüncüsü; mahrem bilgiler kimlere ve nasıl aktarılabilir? Müellif sufiler yazdıkları eserlerde açıklanan hususların ancak ehli olanlar tarafından doğru bir şekilde anlaşılabilceğini ve ehli olmayanlar için bu konuların mahrem olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durumda tasavvufî tecrübelerin kişinin kendi manevi hayatında gerçekleşmesi, belli bir seyir süreci olması, bu zaman zarfında farklı tezahür ve neticelerinin meydana gelmesi onu özel kılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Sufiler, Mahremiyet, Tasavvufî Tecrübe.

The Concern of Sufistic Experience Privacy

Abstract: There have been various views asserted by Sufis, which are related the topic of sufistic experiences lived in their spiritual and moral lives and privacy of discoveries resulted in these experiences. The debates generally occurred about the clarification of aforementioned sufistic experiences in the presence of third party apart from a disciple and his mentor; or the topic, whether or not, it is accurate to redact those experiences. It seems that there are three issues regarding this matter: Initially, is that possible to express people's spiritual experiences? Secondly, even it is possible, is that right to utter them explicitly? Thirdly, how and to whom can private information be transferred? The author sufis have stated that subjects explained in their works can only be comprehended by the cognoscenti, and not appropriate for those who are incapable. In this respect, accruing of sufistic experiences in one's moral life, being a specific process, and, during this process, coming into existence of distinct epiphanies and consequences make it private.

Keywords: Sufism (Tasavvuf), Sufis, Privacy, Sufistic Experience.

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Bu makale, *Din, Gelenek ve Ahlâk Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu*'nda (27-29 Mart 2015, Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) sunduğum henüz yayınlanmamış tebliğin kurgu, düzen ve metni büyük oranda değiştirilerek oluşturulmuştur.

Giriş

Mahremiyet meselesinin insanların dikkat etmesi gereken önemli bir konu olduğu aşikârdır. Elbette böyle önemli bir mesele ilmî olarak birçok yönüyle ele alınarak incelenip değerlendirilebilir. Özellikle dinî sahada mahremiyet meselesi hakkında görüş beyan eden insanlar tarafından ortaya konulan yaklaşımlar daha çok fikhî açıdan bakarak fikirlerini serdetmişlerdir.¹ Ancak mahremiyet meselesi dinî açıdan sadece fıkıh ilminin alanına indirgenerek bu bağlamda değil, pek çok yönden incelenerek tartışılması gereken bir konudur. Mahremiyet dinin şekli yönünün ötesinde içsel ve manevi boyutuyla da ilişkilidir. Çünkü dinin özü manevi hayattır ve o da kişiye özeldir.

Mahremiyet dinî alanda sadece ahkâma ait fiziki bir durumla ilişkilendirilerek açıklansa onun diğer boyutları eksik bırakılmış veya diğer bir ifadeyle perdelenmiş olur. Dinin şekli olan kısmının açıklanmasında herhangi bir sakınca görülmez ve genellikle bu tür konular zaten açık ve pek çok kişi tarafından anlaşılabilir durumdadır. Ancak dinî tecrübelerin içsel boyutları onu yaşayan kişilerde birbirinden farklılık arz etmektedir. Böyle ferdî tecrübe ve hâller bir yönüyle mahrem olarak kabul edilebilir. Tasavvufî tecrübe ve hâller de sözü edilen özellikleri içermektedir. Dolayısıyla mahrem olarak değerlendirilerek muhafaza edilmesi gereken konuların taraflarınca ilgisi olmayan kişilerin önünde veya herhangi bir mahremiyet sınırlamasının zor olduğu alanlarda ölçüsüzce aktarılması veya açıklanması gibi önlenmesi zor görülen muhtemel gelişmeler burada sözü edilen meselenin farklı açılardan incelenmesi ve tartışılmasını gerekli kılmaktadır.

Bu makalenin konusunu “tasavvufî (manevi) tecrübe veya hâllerin mahremiyeti” oluşturmaktadır. Çeşitli konulara kendi zaviyelerinden bakıp o doğrultuda şahsî görüşlerini açıklayan mutasavvıflar mahremiyet meselesini de tasavvufî hayatları esnasında tecrübe ettikleri manevi hâller ve makamlar bağlamında gündem yapmışlardır. Ancak tasavvufî eserlerde mahremiyet konusu veya kelimesine özel bir başlıkta ele alınmamıştır. Çünkü mutasavvıflar kendi tecrübe hâllerini genellikle sır olarak değerlendirmektedirler.² Sır konusu mah-

1 Fıkıh alanında mahremiyet konusunun çeşitli boyutlarıyla ele alınışı için bk. Abdullah Kahraman, *İslam Hukuk ve Ahlak İlkeleri Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği*, Ebabil Yay., Ankara 2008.

2 Ali b. Osman el-Hücvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcub*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 4. baskı, İstanbul 2014, s. 427.

remiyet alanını ilgilendirmektedir. Dolayısıyla mutasavvıfların tasavvufî terbiye süreçlerinde yaşanan bazı tecrübeler ve onların neticesinde kendilerine ihsan edilen hâllere ilişkin mahremiyet algılarını tespit edip inceleyerek açıklamak gerekmektedir. Çünkü onlara göre bu tecrübeler veya onların neticesinde kendilerinde meydana gelen hâllerin sözlü ve yazılı anlatılabilen yönleri olduğu gibi ifade edilmeyen veya kişiye özel olduğu gerekçesiyle açıklanması mahrem olduğu belirtilen boyutları da vardır. Makalede tarihî süreçte telif edilen tasavvufî eserlere ve konuyla ilgili görüş belirten her mutasavvıfa zikredilmeyip belli bazı isimlere atıfla yetinilecektir.

Özellikle tasavvufî tecrübe ve hâllerin mahremiyetine dair konuları akademik düzeyde ele alan Türkçe yazılmış çalışmanın sadece bu makale olmadığını açıkça belirtmem gerekir. Çünkü tasavvufî hâllerin aktarılma veya anlatılmasını çeşitli açılardan değerlendiren birçok akademik araştırma mevcuttur.³

Tasavvufî Tecrübelerin Mahremiyeti Algısı

Tasavvufî düşüncenin teşekkül döneminden (Hicrî 1-2. asırlar) başlayarak, sonrasında gerçekleşen sistemleşme süreci (Hicrî 3-4. asırlar), örgütlenme ve kurumsallaşma dönemlerinde (Hicrî 5. asır ve sonrası) mutasavvıflar tarafından kendi manevi hayatlarında yaşadıkları tasavvufî tecrübeler veya seyirle-

3 Yeri gelmişken meselenin çeşitli boyutlarını inceleyen akademik çalışmalardan (Türkiye’de hazırlanmış) sadece birkaçını burada zikretmenin bir kadirşinaslık olacağı kanaatindeyim. Bk. İbrahim Emiroğlu, *Sûfi ve Dil: Mevlânâ Örneği*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002; Ahmet Ögke, *Vâhib-i Ümmî’den Niyâzî-i Mısri’ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım*, Ahenk Yayınları, Van 2005; Tahir Uluç, “İbn Arabî’de Sembolizm”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, sayı: 16, ss. 156-190; Tahir Uluç, *İbn Arabî’de Sembolizm*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007; Abdullah Kartal, “Tasavvufî Tecrübe Aktarılabilir mi?”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2007, c. 16, sayı: 1, ss. 97-120; Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007; Svitlana Nesterova, *Mesnevî’de Örtülü Anlamlar*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012; Mustafa Çakmaklıoğlu, “Yoğun Tasavvufî Tecrübelerle İlişkin Söylemin İmkânı ve İşlevselliği”, *Dinbilimleri: Akademik Araştırma Dergisi*, 2014, c. 14, sayı: 1, ss. 85-122.

Birçok çalışma içinden seçip birkaçını zikrettiğim bu araştırmalarda aslında tasavvufî düşüncede mahremiyet meselesinin çeşitli boyutlarını anlamamıza yardımcı olabilecek önemli tespitler ve değerlendirmeler yer almaktadır. Ayrıca burada yeri gelmişken sözünü ettiğim bu çalışmalar ve benzerlerinin ülkemizde tasavvuf konusundaki akademik araştırmaların özellikle ilahiyat fakültelerinin Tasavvuf kürsülerinde yapılan çalışmaların ulaştığı düzeyi gösterme açısından oldukça önemli olduğunu belirtmek istiyorum. İlahiyat fakültelerindeki Tasavvuf Anabilim Dallarında çeşitli düzeylerde hazırlanan akademik çalışmaların künyeleri için bk. www.tasavvufakademi.com

rinde ulaştıkları hâller ve makamlar ile bunların neticesinde ortaya çıkan mükâşefe veya müşâhedelerin mahremiyeti konusunda çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Genellikle tarihi süreç içinde bu konu hakkında mutasavvıflar arasında meydana gelen tartışmalar; sözü edilen içsel tecrübe veya hâlleri yaşayan mürid ile ona rehberlik eden ve sülûküyle ilgili her hâline vâkıf olan (veya olması gereken) mürşidi dışında üçüncü şahısların yanında açıklanması veya herkese açık olan yazılı ortamlara taşınarak ifade edilmesi vesilesiyle diğer şahıslara aktarılmasının doğruluğu, sözlü dilin veya yazının imkânlarının böyle kişiye özel tecrübeleri açıklama konusunda yeterliği ve yapılacak bu eylemin vakıaya uygunluğu etrafında gelişmiştir.

Dinî hayatın daha özel bir boyutta yaşanmasıyla oluşan tasavvufî tecrübe ve hâllerin açıklanması, aktarılması ve anlaşılmasında meselenin içsel tabiatı gereği kendine has bazı sıkıntı veya sorunlar ortaya çıkabileceği kabul edilmektedir. İlk dönemden itibaren birçok eserde çeşitli şahıslar tarafından konuyla ilgili yapılan değerlendirmelerde genel olarak açıkça ifade edilmese de zımnen şu sorulara cevap arandığını söylemek mümkündür:

1. Kişilerin tasavvufî hayatlarındaki tecrübelerini veya içinde buldukları hâlleri tam olarak ifade etmeleri mümkün müdür? Yani söz veya yazı dilinin imkânları onların bu tecrübelerinin durumlarını açıklamaya elverişli ve yeterli midir?
2. Birinci soruya verilen cevap “mümkündür” şeklinde olsa bile bunları yaşayan ile yaşanmasına rehberlik edenler arasında veya işin ehillerine özel (mahrem) tutulmayıp herkese hitap edecek şekilde açıkça ifade edilmesi doğru mudur? Dahası tasavvufî terbiyede takip edilen yolun selamet ve hedefi açısından böyle bir açıklama vakıaya uygun mudur?
3. İkinci soruya olumlu cevap verilmesi hâlinde yeniden şu sorular sorulabilir: Yaşanılan kişisel tasavvufî tecrübeler ve bunların neticesinde Allah tarafından ihsan edilerek ortaya çıkan (zuhur eden) mahrem bilgiler kimlere ve nasıl aktarılabilir? Söz konusu bu aktarma herkesin ulaşabileceği şekilde ve açıklıkta mı olmalıdır? Yoksa bu tecrübe ve hâller mahrem kabul edilip yaşayanların dışındakilere açıklanmasında özel bir metot ve dil mi benimsenmelidir?

Genelde dinî özelde ise tasavvufî veya diğer bir ifadeyle mistik tecrübelerin tabiatları gereği onları açıklamak üzere söylenen ve yazılan ifadelerin bilinen bazı bilimsel doğrulama testleriyle tam bir şekilde değerlendirilmesi veya ölçülmesi zor, belki mümkün değildir. Çünkü bu tecrübeleri yaşayanların nezdinde onlar duyu ve akıl dışı olarak nitelenemeyecek türde olmakla birlikte

bunların ötesinde kazanımlardır.⁴ Dolayısıyla bu ölçütlerin veya nispeten fizikî diyebileceğimiz alanın sınırlarını aşamayan dilin imkânlarıyla genellikle fizik ötesi (*metafizik*) boyutla alakalı bir şekilde gerçekleşen tasavvufî tecrübelerin tam olarak veya diğer bir deyişle tüm yönlerini kapsayan bir anlatımla ifade edilerek henüz onları yaşamamış kişilere (üçüncül şahıslara) aktarılabilmesi mümkün değildir.⁵ Fakat bunu söylerken tasavvufî tecrübe ve hâllerin ifade edilmekten tamamıyla uzak olduğunu kastettiğim anlaşılmalıdır. Onlardan bazı unsurların anlaşılmasını sağlayacak birtakım aktarımlar ve açıklamalar yapmak elbette mümkündür. Ama burada mutasavvıfların yaşadıkları manevi tecrübeleri aktarmak için kendilerine has kavramlar kümesi oluşturulduğu, bunların tasavvufî düşünce çerçevesinde anlamlandırıldığı ve yönlendirmenin de ona göre yapıldığı dikkate alınmalıdır. Çünkü sosyal nitelikli çalışmaların tasvir, açıklama, anlama, anlamlandırma ve yönlendirme şeklinde beş temel boyutu vardır. Bir meselenin tasviri basit kelimelerle yapılabilir. Ancak aynı meselenin açıklama düzeyine taşınması ve anlamlandırılması belli kavramların kullanılmasını gerektirmektedir.⁶ Dolayısıyla mutasavvıfların tasavvufî tecrübelerine ilişkin sözlü ve yazılı olarak ortaya koydukları açıklamalarını onların kullandıkları kavramlar çerçevesinde anlamak ve anlamlandırmak gerekmektedir.

Yukarıdaki sorularla ortaya konulan endişelerin bazısına Ebubekir Muhammed el-Kelâbâzî (ö.380/990), Abdulkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1072) ve Ali b. Osman el-Hücvirî'nin (ö.465/1072) eserlerinde rastlanılmaktadır.⁷ Kelâbâzî tasavvufî tecrübelerin neticesi olan hâllerden bahsederken şöyle der: "İşaret ilmi olan kalplerin müşâhedeleri ve sırların mükâşefelerini sözle ifade etmek mümkün değildir... Ancak o hâllere ulaşan ve manevi makamları geçen kişilerden başkası onu bilmez."⁸ Nakledilen bu ifadeleriyle Kelâbâzî, tasavvufî hâllerin

4 Abdullatif Tüzer, *Dinî Tecrübe ve Mistisizm: Felsefî Bir Yaklaşım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, ss. 243, 246.

5 Emiroğlu, *Sûfi ve Dil: Mevlânâ Örneği*, s. 123; Mehmet Demirci, "Hâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, s. 217.

6 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 1.

7 Ebubekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, tahk.: Mahmud Emin en-Nevavî, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 2. bs., Kahire 1980, ss. 105-107; Abdulkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tahk.: Ali Abdulhamid Ebu'l-Hayr, Maruf Mustafa Züreyk, 3. Bs., Daru'l-Hayr, Beyrut 1997, s. 53; el-Hücvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcub*, s. 427.

8 el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, s. 105.

tecrübe edenlerden başkası tarafından bilinemeyeceğini belirtmekle birlikte, kendisinin tasavvufa dair bazı hususları ehli olmayanlara açıklamak için ilim dilinin sınırları içinde bu kitabı yazdığını ve bununla hem mutasavvıfların işaretlelerini anlamayanlara hem de ehli gibi görünenlerden etkilenenlere doğru bakış sağlamak adına bir nebze yardımcı olmaya çalıştığını ifade etmektedir.⁹ Kuşeyrî kendinden önce yaşamış olan Kelabâzî'nin dikkat çektiği bu hususu biraz daha açarak sûfilerin bazı hâllerinin ehli olmayanlar tarafından istismarını önlemek ve bu anlayışı benimseyenlerin işin özünü daha iyi anlayarak istikamet üzere olmalarını sağlamak için tasavvufi tecrübelerin veya onların neticesinde oluşan hâllerin aktarılmasında birtakım kavramlar (*istilâhât*) kullanılmasının önemine dikkat çekmektedir. Kuşeyrî'ye göre iyi niyetli olmayan bazı insanlar sözlü veya yazılı ortamlarda açıklanan tasavvufi tecrübelerin mahiyeti veya kapsamını tam olarak anlayamadıkları için yanlış yorumlayabilmekte ve nefesine yenik düşerek onları yaşıyormuş gibi görünüp istismar edebilmektedir. Bu sebeple Kuşeyrî, mutasavvıflar arasında mahrem olan söz konusu tecrübeler ve onların sonucunda ortaya çıkan hâllerin ilgili-ilgisiz ayırım yapmadan herkesin anlayacağı şekilde değil, ancak ehlinin (ilgililerin) vâkif olabileceği bazı terimlerle ifade edilmesini önermektedir.¹⁰ Kuşeyrî'nin çağdaşı olan Ali. b. Osman el-Hücvirî (ö.465/1072) tarafından da tasavvufi hâller konusunda buna benzer bir tavır sergilenmiştir.¹¹ Sonraki dönemlerde yaşayan birçok sufi müellif de onların ortaya koydukları bu görüşlerini çeşitli vesilelerle eserlerine almıştır.

İlk dönem müellif sufilerinden bazılarının ifadelerine atıfla yukarıda zikredilen hususlardan hareketle mutasavvıflar arasında böyle bir dilin oluşmasında veya onların kendi hâllerini ifade konusunda farklı yaklaşımların gelişmesinde biri psikolojik ve diğeri sosyo-politik olmak üzere iki etkenin varlığından bahsedilebileceğini belirtilmektedir. Birincisi mutasavvıfları yaşadıkları tecrübelerin kendilerini farklı kıldığını ve bundan dolayı diğer insanların onları anlayamayacağına dikkat çekmek istemişlerdir. İkincisi muhatap oldukları toplumun onların tecrübelerini anlamalarını istemeyerek mevcut seçkin konumlarını korumaya yönelik bir tutum geliştirmişlerdir.¹²

Özellikle yaşanan yoğun manevi tecrübeler neticesinde ortaya çıkan şathi-

9 el-Kelâbâzî, *age*, s. 27.

10 el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 53.

11 el-Hücvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcub*, s. 427.

12 Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, s. 76.

yeler veya vecd hâllerinin açıklanması veya aktarılması sebebiyle bazı sûfilerin karşılaştığı sıkıntılı durumlar yukarıda kısmen işaret ettiğimiz Kelabâzî, Kuşeyrî ve Hücvirî'nin dile getirdiği endişelerini haklı kılacak niteliktedir. Benzer endişeler daha sonraki dönemlerde yaşayan ve eserlerindeki yaklaşımları muarızlarınca sert üslupla eleştirilen Muhyiddin Muhammed İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), Mevlânâ Celâleddin Muhammed er-Rûmî (ö.672/1273) ve İmam-ı Rabbânî Ahmed es-Sirhindî¹³ (ö.1034/1624) gibi tanınmış mutasavvıf müellifler tarafından da dile getirilmiştir. Adı geçen bu müellif sûfilerin yazdıkları eserlerde açıklanan hususların ancak onları keşfedenlerin anlayabileceği sırlar ve hakikatler olduğunu, anlatılanların onları tam olarak açıklamadığı, kendi ifadelerinin dilin ve yazının imkânlarıyla sınırlı kaldığı belirtilmektedirler. Sûfiler söz konusu bu hakikatlerin gerçek mahiyetlerinin ancak bir mürşid rehberliğinde belli hâlleri yaşayıp kemâle erip insan-ı kâmil vasfıyla keşf ve şühûd ehli olanlar tarafından doğru bir şekilde anlaşılabilceğini, ehli olmayanlar için bu konulara ait çeşitli boyutların mahrem olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴

Ayrıca tasavvufî seyir esnasında istem dışı zuhur eden bazı şatihyelerin ehli olmayan veya henüz manevi tecrübeleri bunları anlayacak ve tevil edip doğru bir tarzda yorumlayacak seviyeye ulaşmamış olanlar için mahrem olduğu ifade edilmiştir.¹⁵ Söz konusu bu durum tasavvufî tecrübelerin onları yaşayan kişinin kendi manevi hayatında gerçekleşmesi, her birinin belli seyir sürecinin olması, bu zaman zarfında farklı tezahür ve neticelerinin meydana gelmesi ve aynı vakıanın bir kişiden diğerine değişkenlik arz etmesi onları daha özel kılmaktadır.

Mutasavvıfların manevi terbiye süreci olan seyir ve sülûk esnasında tecrübe edilen durumlara göre sâlikleri avâm (*mübtedi, tâlib*), havâs (*mütevasıt, sâlik, mürrîd*), ahassu'l-havâs/hâssu'l-havâs (*müntehî, muhakkik, insân-ı kâmil*) şeklinde

13 İmam-ı Rabbânî kendinin bazı tasavvufî tecrübe ve hâllerini özellikle mektuplarında açıklamakta bir beis görmemiştir. Hatta onun velayet dereceleri, varlık, teccid ve letâif gibi birçok konuda kendi tecrübelerini açıkladığı görülmektedir. Necdet Tosun, *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, ss. 36-37, 114.

14 Ebu Nasr Serrac et-Tusî, *el-Luma'*, tahk.: Abdulhalim Mahmud, Taha Abdulkaki Surur, Daru'l-Kütübü'l-Hadise, Mısır 1960, s. 115; Muhyiddin Muhammed İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fi ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., c. 1, s. 69; Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, çev.: Derya Örs, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2007,, c. 1, s. 35.

15 Ethem Cebecioğlu, "Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2006, sayı: 17, ss. 14-15.

üç derece ile ifade edilen değerlendirmeleri söz konusudur.¹⁶ Burada yoldaki durumuna göre tasnif edilme konusunu başka türlü anlamamak gerekir. Çünkü mutasavvıflar bu ayrımla bir tasavvufî yola intisap ettikten sonra sâlikin seyir ve sülûkünde alttan yukarıya doğru yükseliş sürecindeki seviyesine ve durumuna göre sıralama yapmışlardır. İlk aşamada olan sâliklerin yakîn düzeyleri, hâlleri, keşf ve şühûdları gibi durumlar ile ikinci ve üçüncü evredekilerin yaşadıkları hâller aynı değildir. Bu sebeple her üç aşamada olanlar o anda aynı şeyleri tecrübe etmedikleri için onların muhatap olacakları zuhûrât, ulaştıkları mertebeler ve hakikatleri kavrayış düzeyleri aynı olmaz. Mesela tevbenin seyir ve sülûkün ilk aşamasındaki avâm açısından belli bir açıklaması ve kapsamı olmasına karşın, aynı terime sâlik/havâs ve muhakkik/hâssu'l-havâs derecesinde olanlar için daha farklı boyutlarda anlam verildiği görülmektedir.¹⁷

Kişinin yukarıda sözü edilen bu aşamalardan geçip sonuca ulaşma hedefini kendi başına yapacağı eğitim ve okumayla gerçekleştirmesi oldukça güçtür. Çünkü yolda gidiş esnasında yaşanan içsel tecrübenin neticesi olarak zuhur edebilecek birtakım hâllerin yorumlanması ve ona göre seyrin devam etmesi gerekir. Yolun gelecekteki durumunu ve aşamalarını bilmeyen için ortaya çıkan böyle bir durum üstesinden kolaylıkla gelinebilecek bir süreç değildir. Ancak bütün bu aşamalardaki tasavvufî hâlleri yaşayan ve manevi makamları kâmil bir müridin gözetiminde tecrübe ederek kemâle ererek irşad vazifesi verilmiş olanların rehberlikleriyle sâlikler için doğru bir yönelme veya yol tutma gerçekleştirilebilir ve arzulanen sonuca ulaşma sağlanabilir.

Mahremiyet meselesi tasavvufî tecrübelerin aktarılabileceği varsayımından hareketle tarafımızdan konu edilmektedir. Ancak bundan önce aktarmanın

16 Tasavvufî hâl ve makamları üçlü derecelendirmeyle açıklayan ve her dereceyi idrak eden sūfiyî avâm, sâlik (havâs) ve muhakkik (ahassu'l-havâs) şeklinde sınıflandıran kullanımlara ilk kaynaklardan itibaren rastlanılmaktadır. Mesela Cüneyd el-Bağdadî (ö.297/909) tevhîdin üç derecesinden bahsedip onu tecrübe edenleri de avâm, havâs ve havâssu'l-havâs şeklinde tasnif eder (Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdadî: Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1970, ss. 154-155). İlk dönem sūfi müelliflerinden Ebu Nasr Serrac et-Tusî'nin (ö.378/988) de tevhîd konusunu açıklarken avâm, ehl-i hakâik ve havâssın tevhîdi şeklinde üçlü bir tasnif yaptığı görülmektedir (Serrac et-Tusî, *el-Luma'*, ss. 50-51). Yine aynı eserde semâ konusu açıklanırken avâm, havâs ve havâssu'l-havâssın semâ şeklinde üçlü tasnif söz konusudur (Serrac et-Tusî, *el-Luma'*, ss. 344, 349, 365). Ebu İsmail Abdullah el-Herevî (ö.481/1089) ise tasavvufî hâl ve makamları on üst başlıkta ayırarak bunların da her birini on alt başlıkta tasnif eder. Böylece toplamda yüzü bulan hâl ve makamların her birini kendi içinde üç derecede anlamlandırır. Abdullah el-Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, Matbaatu's-Saade, Mısır 1908, s. 5.

17 el-Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, ss. 6-7.

imkânı konusuna da kısaca değinmek gerekir. Çünkü tasavvufî tecrübeler aktarılabilir mi? Sorusu burada tartışılan meselenin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Söz konusu bu meseleyi bir makalesinde inceleyen Abdullah Kartal öncelikle tasavvufî tecrübenin mahiyeti üzerinde durmaktadır. Ona göre tasavvufî tecrübenin mahiyeti ortaya konulup anlaşılmadan aktarılma imkânı hakkında bir görüş açıklamak doğru bir yaklaşım olmaz. A. Kartal'ın tespitine göre tasavvufî tecrübenin özelliklerini şu dört maddede ifade etmek mümkündür:¹⁸

1. Yaşanan bir hâl olarak tasavvufî tecrübe bireyseldir.
2. Tasavvufî tecrübe doğrudan doğruya yaşanan vasıtasız bir tecrübedir.
3. Birliğe ulaşmayı amaçlayan bu tecrübe aşkın bir tecrübedir ve dolayısıyla dilin imkânlarının ötesindedir.
4. Tecrübenin seyri esnasında sûfi temel üç psikolojik durumda olur: İlk olarak nefsin tezkiyesi ve zikir sürecinde sûfi irade sahibi ve aktif bir hâldedir. İkinci aşamada yani vecd ve fenâ halinde pasif ve edilgen bir durumdadır. Sûfinin "ben" bilincini yeniden inşâ ettiği üçüncü aşamada sûfi yeniden irade sahibi ve aktiftir.

A. Kartal'ın yukarıda alıntılanan tespitleri ve Nasr Hamid Ebu Zeyd'in İbnü'l-Arabî merkezli değerlendirmesine göre tasavvufî tecrübenin bireysel olmakla birlikte vasıtasız veya diğer bir deyişle Allah tarafından kendisine doğrudan ihsan edilen bazı hâlleri içerdiği ve amacı itibarıyla dilin açıklama imkânlarının ötesinde olup mutasavvıfın benliğinin dönüşüm sürecini kapsadığı söylenebilir.¹⁹ Böyle bir tecrübenin sözlü ve yazılı ortamlarda tam olarak aktarılabilmesi veya açıklanmasının imkânı elbette ciddî bir meseledir. Burada yaşanan hâli aktarmanın kendisi bir sorun olduğu gibi yaşanan tecrübenin sözlü veya yazılı bir şekilde iletildiği kişinin onu anlayabilmesi ve yararlanabilmesi ayrı bir zorluk olarak görülmektedir. Çünkü aynı hâli yaşamayan ve bir rehberin gözetiminde manevi yola girip tecrübe sürecinden geçmeyen kişi sadece sözlü veya yazılı olarak kendisine aktarılan manevi tecrübeyi nasıl tam olarak anlayabilir? Bunun gerçekleşmesinin çok zor olduğuna dikkat çeken mutasavvıflar böyle bir duruma işaretle "Tatmayan bilmez." ifadesini sıkça kullanarak anlamak arzusunda olanları tecrübe etmeğe çağırılmışlardır. Onların bu tür ifadeleri kullanmaları tecrübelerinin mahiyeti açısından normal karşılanabilecek bir durumdur.

18 Kartal, "Tasavvufî Tecrübe Aktarılabilir mi?", s. 108.

19 Nasr Ebu Zeyd, "Sûfi Düşüncede Hakikat-Dil İlişkisi Üzerine: İbn Arabî'de Dil, Varlık ve Kur'ân", çev.: Ömer Özsoy, *İslâmiyât*, Ankara 1999, c. 2, sayı: 3, s. 21.

Mutasavvıfların bir kısmı tarafından yaşadıkları tasavvufî tecrübelerle eriştikleri veya kendilerine Allah tarafından bahşedilen birtakım hâllerin bizzat tecrübe edilmeden tam olarak anlaşılma imkânı olmadığı belirtilmektedir. Buna rağmen açıklanan meselelerin hepsi her zaman tecrübe edilmeden anlaşılabilir durumda değildir. Dahası bu tecrübe ve hâller mutlak doğrular olmayıp onların bazılarını maksadına uygun bir şekilde anlamak ve yorumlamak (*tevil*) veya yanlış olduğunu belirterek karşı çıkmak ve eleştirmek elbette mümkündür.²⁰ Eğer hepsinin anlaşılabilir olduğu iddia edilseydi; o zaman ilk dönemden itibaren yazılmış olan tasavvufî hâl ve makamları açıklayan eserler, mutasavvıfların seyir ve sülûkları esnasında yaşadıkları bazı tecrübelerini aktaran, kendilerine nispetle çeşitli tarikatlar oluşturulmuş sûfîlerin manevî hayatlarından bahseden önemli sayıdaki usûl, adâb, tabakât ve menâkıb kitaplarının yazılması, yayılması ve okunması anlamsız olurdu.²¹ Hâlbuki söz konusu edilen eserler yazıldıkları günlerden beri mutasavvıf olsun veya olmasın birçok insanın bilgilenip bazı manevî meselelerdeki incelikleri anlamasına katkı sağlamışlardır. Dahası bu tür kitapların okunması bizzat mutasavvıflar tarafından sıklıkla tavsiye edilmiştir. Aslında geçmişte yaşamış bazı kişi veya toplumların kıssalarına yer verilerek onların bazı tecrübelerinden hareketle belli konuların açıklanması metodu; Allah tarafından Kur'an-ı Kerim'de uygulanan ve böylece kullarına öğretilen ilahî bir yöntem olduğu söylenebilir.

Yukarıda işaret edilen meselenin diğer bir boyutu da tasavvufî tecrübe ve hâllerin neticesinde ortaya çıkan durum, ifade ve davranışların eleştirilmesi, hatta bunlara dayanılarak yapılan bazı fiiller veya söylenen sözlerin yanlış olduğunun açıkça belirtilmesidir. Mutasavvıfların her yaptığı veya söylediği şey onların hepsi tarafından tartışmasız bir şekilde kabul edilmiş değildir. Özellikle sufîlerin vecd veya sekr hâlindeyken kendilerinden zuhur eden bazı şathiyeler (*şatahât*) ve bunların ilk dönem eserlerinde değerlendirilmesi esnasında kullanılan birtakım ifadeler, mutasavvıfların bazı aşırı söylem ve davranışlarının nasıl anlaşılması gerektiğini belirten yaklaşımlar bu bağlamda dikkate değer örneklerdir.²²

20 Kartal, "Tasavvufî Tecrübe Aktarılabilir mi?", s. 109; Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, 3. baskı, İstanbul 1989, s. 128.

21 Ramazan Ertürk, *Sûfî Tecrübenin Epistemolojisi: Çağdaş bir Yaklaşım*, Fecr Yayınevi, Ankara 2004, ss. 76-77.

22 Nitekim ilk dönem sufi müelliflerinden biri olan Serrac et-Tusî tarafından kendinden önce yaşamış bazı sufîlerin birtakım söz ve fiillerinden yanlış anlaşılabilir olanlar *tevil* edilmiş, ayrıca hata olduğuna kesin kanaat ettikleri de açıkça eleştirilmiştir (et-Tusî, *el-Luma'*, ss. 453-

Tasavvufî tecrübelerin aktarılması ve açıklanmasında önemli bir mesele olan marifetin ifadesi açısından dilin imkânları konusunu inceleyen Mustafa Çakmaklıoğlu tarafından mutasavvıfların remizli veya sembolik bir dil kullanmasının asıl sebebinin tasavvufî tecrübe ve dilin bizzat kendileri olduğu belirtilmektedir. Çünkü tasavvufî tecrübenin mahiyeti dilin onu tam ve yeterli düzeyde açıklamasını zorlaştırmakta, hatta belli anlarda imkânsız bile kılmaktadır. Ayrıca sınırlılıkları sebebiyle dil hakikatın tam olarak ifadesinde yetersiz kalmaktadır.²³ Bu bağlamda ortaya konulan yaklaşımlara bakıldığı zaman; tasavvufî tecrübelerin sonucu olan marifetin ifadesine karşı çıkmamakla birlikte mahremiyetlerinden dolayı sembolik bir dil kullanılmasının gerekli olduğunu savunanlarla, marifetin mahremiyetinin muhafaza edilerek gizlenmesini isteyenlerin farklı şeyleri savunuyor gibi görünmelerine rağmen esas itibarıyla her iki kesimin de benzer amaçla hareket ettiklerine dikkat çekildiği görülmektedir.²⁴

Bazen tasavvufî tecrübeyle ulaşılabilen bir hakikat mecazî (*metaforik*) bir anlatımla daha rahat ve anlaşılır bir şekilde ifade edilebilir. Bu tür işaret dilinin kullanıldığı anlatımlar mutasavvıfların hem kendi hâllerini hem de metinlerde keşfettikleri bazı hakikatleri açıklamada sıklıkla başvurdukları yöntemlerdir.²⁵ Mesela görme engelli bir kişiye renkleri öğretmeyi isteyen kişinin durumu böyledir. Renkleri tarif edecek tecrübeye dayalı bir yöntemle onları doğrudan göremeyen kişinin çeşitli açılardan keşfini geliştirerek renkleri kendine has tarzda tanınmasını sağlamak veya renkleri ona özel yöntemlerle anlatmak mümkündür.²⁶

Tasavvufî tecrübelerin mahremiyetine dair ifade edilen diğer bir boyut da bazı tarikatlardaki özel zikir uygulamalarına müntesipleri dışındakilerin katılması veya izlemesinin adap açısından uygun görülmemesidir. Burada iki hususa dikkat çekilmektedir. Birincisi zikir yapanların tecrübe ettikleri manevi ortamının muhafaza edilmesidir. İkincisi ise zikir esnasında meydana gelebilen

555). Mutasavvıfların içe dönük eleştirileri sadece şahıs olarak Serrac et-Tusî ve onun işaret ettiği hususlarla sınırlı değildir. Mutasavvıfların içe dönük eleştirilerini bir arada değerlendirmek için bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, Dergâh Yay., İstanbul 2014.

23 Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Marifetin İfadesi*, s. 511; Çakmaklıoğlu, "Yoğun Tasavvufî Tecrübelerle İlişkin Söylemin İmkânı ve İşlevselliği", ss. 115-116.

24 Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Marifetin İfadesi*, s. 518.

25 Ögke, *Vâhib-i Ümmî'den Niyâzî-i Mısırî'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım*, ss. 74-75; Nesterova, *Mesnevî'de Örtülü Anlamlar*, ss. 76-77.

26 Emiroğlu, *Sûfî ve Dil: Mevlânâ Örneği*, s. 123.

bazı durumların orada bulunmakla birlikte ehil olmayan kişiler tarafından yanlış anlaşılabilirliği veya yorumlanabilirliği endişesidir. Çünkü orada bulunan müntesiplerin her biri için belli bir geçmiş tecrübî süreç söz konusu olmakla birlikte çeşitli vesilelerle o ortamı müşahade eden fakat tarikatla alakası olmayan kişilerin orada meydana gelmesi olası durumları doğru bir şekilde anlaması ve yorumlaması her zaman mümkün olmayabilir. Mesela Nakşebendîliğin Müceddiyye kolunun Hâliyye şubesinin hatm-ı hâcegân uygulamasında ve günlük ferdi zikirlerde bu hassasiyet açıkça dile getirilmiş, söz konusu hâllerin mahremiyetinin muhafaza edilmesi gerektiğine vurgu yapılarak müntesip olmayanların yanında, herkese açık genel mekânlarda bu uygulamaların yapılmamasına dikkat edilmesi ve icra edilen toplu zikirle tarikat dışından insanların katılmalarının engellenmesi tavsiye edilmiştir.²⁷

Sonuç

Buraya kadar açıklanan hususlardan hareketle mutasavvıfların tasavvufî tecrübeleri veya diğer bir deyişle yaşadıkları hâlleri ehli olandan başkasına aktarma ve açıklama konusunda fikir ayrılığı söz konusudur. Hatta çoğunluğun uygun görmediğini söylemek mümkündür. Çünkü onların yaklaşımına göre bu tecrübeler hem bir kişiden diğerine hem de aynı kişinin seyir ve sülûkündeki başlangıçtan sonra doğru gerçekleştirilen birçok farklı aşamalara göre değişkenlik arz etmektedir. Belli bir müddet devam eden bu manevi gelişim sürecinin incelikleri ve özelliklerini bilmeyen veya kişisel hayatında böyle bir tecrübe yaşamamış olanların onları doğru ve tam bir şekilde anlaması, açıklaması ve yorumlaması oldukça zordur. Ancak zikredilen bu tutum her sufi için geçerli değildir. Mesela İmam-ı Rabbanî gibi bazı mutasavvıflar yaşadıkları bazı tasavvufî tecrübeleri ve o esnada kendilerine bahşedilen hâllerin açıklamalarını eserlerinde yazmakta sakınca görmemişlerdir. Gerçi onların da belli anlatımların ardından “bundan ötesi ehline malumdur” tarzındaki ifadeleri açıklamadıkları hususların varlığını göstermektedir. Dolayısıyla neyin mahrem kalması

27 Esad Sahib, *Mektûbât-ı Mevlâna Halid*, haz.: Dilaver Selvi, Kemal Yıldız, Umran Yay., İstanbul 1993, ss. 203-206, 281-282; Reşat Öngören, “Hatm-ı Hâcegân”, *DİA*, c. 16, s. 477.

Halid el-Bağdadî'nin hatm-ı hâcegân zikrine tarikat dışı şahısların katılımını engelleyici bir tavır almasına sebep olan bir olay Esad Sahib'in notlarında nakledilmektedir. Özet olarak Şeyh Maruf Küdehî adlı bir zâtin Halid el-Bağdadî'ye yönelik birtakım ithamlarda bulunduğu belirtilmektedir. Küdehî sadık rüyada gördüğünü fade ettiği bazı çirkin iddialarını temellendirmek için Seyyid İsmail'i vasıta kılarak yaptığı faaliyetlerine tepkisinin sebep olduğu belirtilmektedir. Esad Sahib, *Mektûbât-ı Mevlâna Halid*, ss. 205-206.

gerektiği konusunda mutasavvıflar arasında farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, kendilerine göre belli bir mahremiyet alanı belirledikleri anlaşılmaktadır.

Mutasavvıfların kendi eserlerindeki hakiki şeyh (mürşid-i kâmil) tanımlamasına bakıldığı zaman müride rehberlik etmesi gereken bu kişilerin vazifelerini hakkıyla yapabilmeleri için mutlaka kendi mürşidleri gözetiminde seyir ve sülûk merhalelerini tam bir şekilde tecrübe etmiş olmaları gerektiği vurgulu bir şekilde belirtilmektedir. Çünkü sözü edilen aşamalardan geçmeyenlerin müridin bu terbiye sürecindeki yaşanacak kişisel tasavvufi tecrübeleri yönlendirmesi ve ortaya çıkacak mahrem durumları yorumlaması zordur. Özellikle tasavvufî hâl ve makamların neticesinde meydana gelen keşf (*mükâşefe*), müşâhede veya bazen ortaya çıkan şathiyelerin (*şatahât*) ehli olmayanlar tarafından yanlış yorumlanacağı endişesiyle mutasavvıflar bunları mahrem olarak kabul etmişlerdir. Eğer bu tür hâller sözlü veya yazılı olarak aktarılacaksa o zaman mutasavvıflar tarafından kendilerine has bir dilin tercih edilmesi, ifade etmede bazı özel terimler ve remizlerin kullanılması, açıklamalarda tevil yolunun tercih edilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman, *Cüneyd-i Bağdadî: Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1970.
- Cebecioğlu, Ethem, “Şatahât İbarelerinin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2006, sayı: 17, ss. 7-27.
- Çakmaklıoğlu, Mustafa, “İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi”, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- , “Yoğun Tasavvufi Tecrübelerle İlişkin Söylemin İmkânı ve İşlevselliği”, *Dinbilimleri: Akademik Araştırma Dergisi*, 2014, c. 14, sayı: 1, ss. 85-122.
- Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, Küre Yay., İstanbul 2001.
- Demirci, Mehmet, “Hâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, ss. 216-218.
- Ebu Zeyd, Nasr, “Sûfi Düşünce ve Hakikat-Dil İlişkisi Üzerine: İbn Arabî’de Dil, Varlık ve Kur’ân”, çev.: Ömer Özsoy, *İslâmiyât*, Ankara 1999, c. 2, sayı: 3, ss. 15-38.
- Emiroğlu, İbrahim, *Sûfi ve Dil: Mevlânâ Örneği*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002.
- Ertürk, Ramazan, *Sûfi Tecrübenin Epistemolojisi: Çağdaş bir Yaklaşım*, Fecr Yayınevi, Ankara 2004.
- Esad Sahib, *Mektûbât-ı Mevlâna Halid*, haz.: Dilaver Selvi, Kemal Yıldız, Umran Yay., İstanbul 1993.
- Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, 3. baskı, İstanbul 1989.
- el-Herevî, Abdullah, *Menâzilü’s-sâirîn*, Matbaatu’s-Saade, Mısır 1908.

- el-Hücvirî, Ali b. Osman, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcub*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 4. baskı, İstanbul 2014.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fi ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, (c. 1-4), Beyrut, ts.
- Kahraman, Abdullah, *İslam Hukuk ve Ahlak İlkeleri Bağlamında Özel Hayatın Gizliliği*, Ebabel Yay., Ankara 2008.
- Kartal, Abdullah, "Tasavvufî Tecrübe Aktarılabilir mi?", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2007, c. 16, sayı: 1, ss. 97-120.
- el-Kelâbâzî, Ebubekir Muhammed, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, tahk.: Mahmud Emin en-Nevâvî, Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 2. bs., Kahire 1980.
- el-Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tahk.: Ali Abdulhamid Ebu'l-Hayr, Maruf Mustafa Züreyk, 3. Bs., Daru'l-Hayr, Beyrut 1997.
- Mevlânâ Celaleddin Rûmî, *Mesnevî*, çev.: Derya Örs, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, (c. 1-6), Konya 2007.
- Nesterova, Svitlana, *Mesnevî'de Örtülü Anlamlar*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.
- Ögke, Ahmet, *Vâhib-i Ümmî'den Niyâzi-i Mısri'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım*, Ahenk Yayınları, Van 2005.
- Öngören, Reşat, "Hatm-ı Hâcegân", *DİA*, c. 16, ss. 476-477.
- Tosun, Necdet, *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri, Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2005.
- et-Tusî, Ebu Nasr Serrac, *el-Luma'*, tahk.: Abdulhalim Mahmud, Taha Abdalbaki Surur, Daru'l-Kütübi'l-Hadise, Mısır 1960.
- Tüzer, Abdullatif, *Dinî Tecrübe ve Mistisizm: Felsefi Bir Yaklaşım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.
- Uluç, Tahir, "İbn Arabî'de Sembolizm", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, sayı: 16, ss. 156-190.
- , *İbn Arabî'de Sembolizm*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf ve Tenkit*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.